

INLEIDING

PAPIEREN ERFLATING

De vijftienjarige schrijfster Anne Frank stierf in het voorjaar van 1945 in het concentratiekamp Bergen-Belsen. Haar vader Otto Frank werd haar universeel erfgenaam, want ook zijn andere dochter, Margot, en zijn vrouw Edith Frank-Holländer, kwamen in Duitse kampen om¹. Otto Frank overleefde hen vijf-entertigjaar: hij overleed in 1980 te Bazel, Zwitserland. De papieren nalatenschap van zijn inmiddels wereldberoemde dochter Anne had hij bij testamentaire beschikking aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) vermaakt². Tot die nalatenschap behoorde vrijwel alles³ van wat Anne Frank gedurende meer dan twee jaar als dagboek had bijgehouden; verder haar *Verhaaltjes*-boek, haar roman-in-wording *Cady's leven*, enkele verspreide aantekeningen, én ten slotte haar *Mooiezinnenboek*. Al dit materiaal is nu in het bezit van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en wordt meestentijds tentoongesteld in de bomvrije vitrines van het Anne Frank Huis te Amsterdam.

Na Annes *Het Achterhuis* (1947) verscheen in 1986 de RIOD-editie van *De Dagboeken van Anne Frank*, pas in deze eeuw gevolgd door een verantwoorde uitgave van haar *Verhaaltjes* en van *Cady's leven*⁴. Hiermee was het Volledige Werk van Anne Frank compleet⁵.

---

¹ Zie Harry Paape, 'Gevangenschap en deportatie'. In: *De Dagboeken van Anne Frank*, ingeleid door Harry Paape, Gerrold van der Stroom en David Barnouw. 6de, verbeterde en uitgebreide druk. Amsterdam: Bert Bakker, 2001, p. 57-67, en Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden. Vrouwen in het spoor van Anne Frank*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1988.

² *De Dagboeken van Anne Frank*, p. VII.

³ Een enigszins afwijkende route volgden vijf pagina's, zie *De Dagboeken*, p. XI.

⁴ Anne Frank, *Verhaaltjes, en gebeurtenissen uit het Achterhuis / Cady's leven*, tekstverzorging en inleiding door Gerrold van der Stroom. Amsterdam: Bert Bakker, 2001.

⁵ Een pleidooi voor een dergelijke uitgave werd in juni 1997 gehouden op de conferentie 'The History and Culture of the Jews in the Low Countries' aan The Institute of Jewish Studies, University College London. Zie Gerrold van der Stroom, 'Anne Frank and Her Diaries'. In *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*. Edited by Jonathan Israel and Reinier Salverda. Leiden: Brill, 2002, p.301-314-Brill's Series in Jewish Studies, vol 29.

Als volledige documentatie van haar schrijverschap kon dit evenwel nog niet dienen. Weliswaar is nu al het scheppende werk van Anne naar haar handschrift uitgegeven, daarnaast bestaat er nog dit zogenoemde *Mooie-zinnenboek*, dat een onlosmakelijk onderdeel vormt van Annes literaire erfenis.

HET KASBOEK

'Wie niet kan luisteren, kan ook niet vertellen.' Deze wijze tekst werd ergens in de zomer van 1944 achter in een smal kasboek (33 x 14 cm) neergeschreven door iemand die zich elders in dat kasboek 'Rea' noemt. 'Rea' schreef een aantal van dergelijke overpeinzingen op tussen allerlei teksten van anderen die haar hadden aangesproken. Op twee plaatsen in *De Dagboeken van Anne Frank* staat diezelfde ondertekening 'Rea', en wel onder de volgende dichtregels uit februari 1944:

'Hier zit ik nu en leer en leer
Voor Hem; ik kan niet meer!'⁶

Ondertekend: 'Rea.' En een maand later opnieuw twee regels:

'Weer heeft de dag mij niets gebracht
Hij was gelijk een donkere nacht!'⁷

Boven dit versje tekende zij aan dat zij het opschreef 'daar mijn versregelen zo zelden zijn'. Zij ondertekende met 'Anne' en daarachter tussen haakjes de naam 'Rea'. 'Rea' is dan ook niemand anders dan Anne Frank, het is haar dichterlijke alter ego. Dat Anne Frank wel eens een paar regels trachtte te dichten, is zo goed als onbekend gebleven.⁸ Dat Anne Frank goed heeft kunnen luisteren, is duidelijk, want met haar dagboek heeft zij bewezen dat zij veel te vertellen had. Zou zij ook goed hebben kunnen lezen? Annes kasboek geeft citaten uit wát zij heeft gelezen. Het biedt een catalogus van teksten

---

⁶ *De Dagboeken van Anne Frank*, p. 546 - 28 februari 1944.

⁷ *De Dagboeken*, p. 612 - 24 maart 1944.

⁸ Richter Roegholt was in Annes dagboek op Anne/Rea gestuit: 'Hoe Annes dagboek een boek werd'. In: *Het goud van de wandelaar. Over de Geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam: Atlas, 1997, p.70-86, i.c. 80. Naderhand heeft hij de naam 'Rea' op niet geheel overtuigende wijze trachten te verklaren in zijn *De stad is een gesprek*. Amsterdam: Aksant, 2003, p. 40-45; eerder in *Hollands Maandblad* 2003, 6/7, p.7-9. Aan 'Rea' besteedde Denise de Costa aandacht in haar proefschrift *Anne Frank & Ety Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit*. Amsterdam: Balans, 1996, p. 85. Anne Frank had een voorkeur voor mythologie en De Costa wijst erop dat 'Rhea' (met h) de dochter van Uranus en Gaea en zelf de moeder van (o.a.) Zeus is (noot 25 op p. 308).

van schrijvers die haar hebben geïnspireerd, of tenminste hebben aangesproken.

HET MOOIE-ZINNENBOEK

Het kasboek staat ook wel bekend als het *Mooie-zinnenboek*. Deze woorden dekken de lading niet helemaal, want het zijn niet alleen gevleugelde woorden of 'mooie zinnen', maar vaak zijn het hele bladzijden die Anne Frank in dat *Mooie-zinnenboek* overschreef. De term is evenwel van Anne zelf.⁹ Dat het handschrift bestaat weten velen, want het is vaak tentoongesteld in het Anne Frank Huis in Amsterdam en in 2003 in Washington DC. Vrijwel niemand heeft evenwel ooit aandacht voor de inhoud van dit kasboek gevraagd.¹⁰ De tekst leidt nu al zestig jaar een grotendeels verborgen bestaan. Dat is merkwaardig lang, want het betreft immers een origineel handschrift van de beroemdste schrijfster uit de vorige eeuw. Op het schutblad van het *Mooie-zinnenboek* schreef Anne Frank haar naam, en op de titelpagina prijkt de datum 14 augustus 1943, maar het eerste citaat is al uit juni. Onderaan op die bladzijde staat 'Een uitvinding van Pim!'. Blijkbaar heeft haar vader Otto Frank haar aangespoord een dergelijke verzameling aan te leggen.¹¹ Pim was Otto's bijnaam. Met het hierboven aangehaalde 'Wie niet kan luisteren, kan ook niet vertellen' eindigt Annes verzameling in begin juli 1944, één maand voor haar arrestatie. Er volgen ruim honderd blanco bladzijden. Gedurende maar liefst dertien maanden heeft zij dus in haar *Mooie-zinnenboek* geschreven.

Anne Frank geldt al decennia vooral als zinnebeeld van onschuld en hoop. De laatste tijd wordt Anne meer als schrijfster serieus genomen.¹² Om die ontwikkeling kracht bij te zetten is het nuttig Annes staalkaart van behartigenswaardige auteurs en teksten nader te bezien.

Het pseudoniem 'Rea' komt in totaal vijf keer in

---

⁹ *De Dagboeken*, p. 656 - 18 april 1944.

¹⁰ Denise de Costa wijdde er in *Anne Frank & Etty Hillesum* een paragraaf aan (p. 83-86); Philippe Lejeune noemde dit *livre de citations* in zijn 'Comment Anne Frank a réécrit le journal d'Anne Frank'. in: *les brouillons de soi*. Paris: Seuil, 1998, p. 331-365, i.c. 334, en in juni 2002 heb ik de American Association for Netherlandic Studies erover verteld (11th ICNS, 2002 - The Low Countries: Crossroads of Cultures, University of Michigan, Ann Arbor, M1).

¹¹ De nadruk valt altijd op vader Otto Frank; Melissa Müller heeft in haar *Anne Frank. De biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998) aangetoond dat de invloed van moeder Edith Frank-Holländer niet veronachtzaamd mag worden.

¹² Zie bijvoorbeeld de jongste bijdragen aan de bloemlezing *De vele Gezichten van Anne Frank*. Samengesteld en ingeleid door Gerrold van der Stroom, Amsterdam: de Prom, 2003.

het kasboek voor, waarbij het niet steeds duidelijk is of het werkelijk oorspronkelijke teksten van Anne betreft. Ten minste eenmaal geeft zij zelf aan dat ze uit *De jeugd van Florence Nightingale* van Willy Corsari citeert. Ook een 'Verjaardagsuitroep van mama, 1944' vond zij de moeite van het noteren waard. Verder zijn het klaarblijkelijk steeds citaten uit boeken. Zij geeft bijna nergens commentaar.

'DOL OP LEZEN,..'

Voor de acht onderduikers in het achterhuis waren boeken vanzelfsprekend van enorm belang: zij vormden, zoals Anne in haar dagboek schrijft, naast leren en de radio, de enige afleiding.¹³ In het begin van de onderduik, in 1942, leende hun trouwe helper Kleiman hun boeken uit,¹⁴ en Otto zelf had Duitse klassieken als Goethe en Schiller in 'de grote boekenkast' staan, waaruit hij Anne elke avond wilde gaan voorlezen.¹⁵ Maar vanzelfsprekend waren deze privé-bibliotheken niet voldoende om de leeshonger te stillen en in de zomer van 1943 - als Anne met haar *Mooie-zinnenboek* begint - bracht hun helpster Miep Gies 'iedere Zaterdag 5 bibliotheekboeken' mee. Men keek dan ook reikhalzend naar die zaterdagen uit 'omdat dan de boeken komen'.¹⁶ Overigens konden de bewoners van het achterhuis niet altijd hun bibliotheekboeken zelf uitzoeken: soms kregen ze lijsten waaruit ze een keuze konden maken, soms brachten de helpers eenvoudig die boeken die voorhanden waren.¹⁷ Daarenboven moest 'elk boek' dat Anne wilde lezen eerst door haar ouders worden goedgekeurd, al was 'eerlijk gezegd [...] die keuring helemaal niet streng en mag ik haast alles lezen'.¹⁸ Anne was, schreef zij, 'dol op lezen en op boeken'.¹⁹ Op welke soort boeken was zij zo verzot? Wat voor boeken las Anne Frank? Het belang van de schrijfster van meisjesboeken Cissy van Marxveldt (1889-1948) voor het beginnende schrijverschap van Anne Frank is elders uiteengezet.²⁰ 'Eerder nog heeft

---

¹³ *De Dagboeken van Anne Frank*, p. 409 - 11 juli 1943.

¹⁴ *De Dagboeken*, p.278 - 2 september 1942.

¹⁵ *De Dagboeken*, p. 333 - 29 oktober 1942.

¹⁶ *De Dagboeken*, p.409 -11 juli 1943

¹⁷ Transcript interview van Arthur Unger met Otto Frank en Elfriede Frank-Markovits, *Christian Science Monitor* 1977, p. 53 (collectie Anne Frank Stichting).

¹⁸ *De Dagboeken*, p.587-17 maart 1944.

¹⁹ *De Dagboeken*, p.633-6 april 1944.

²⁰ Onder anderen door Berteke Waaldijk, 'Reading Anne Frank as a woman'. In: *Women's Studies International Forum* 16 (1993) en door Gerrold van der Stroom, '...en die vriendin heet Kitty' In: *Tiende jaarboek Van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (1999), beide ook in *De vele gezichten van Anne Frank*.

Sylvia Patterson Iskander 'Anne Frank's Reading' beschreven, en onlangs behandelde Ton Broos 'Anne Frank's Literary Connections'.²¹ Zij beperkten zich noodgedwongen tot de titels die Anne Frank in haar dagboek noemt, want blijkbaar kenden zij Annes *Mooie-zinnenboek* nog niet. In 1999 werd er op de Duitse tentoonstelling *Kinder- und Jugendliteratur im Exil* veel aandacht geschonken aan de boeken die Anne Frank las. Ook daar was geen plaats ingeruimd voor het *Mooie-zinnenboek*.²²

Deze inleiding beperkt zich op haar beurt tot het *Mooie-zinnenboek* omdat er anders dan in Annes dagboeken niet alleen boektitels in staan vermeld, maar omdat er bovenal in te lezen is welke passages, welke gedachten, welke gevoelens Anne Frank in het werk van anderen hebben getroffen. Juist die passages, mogen wij aannemen, schreef zij over in haar *Mooie-zinnenboek*.

'...EN OP BOEKEN'

In totaal beschreef Anne Frank in lopend schrift 43 bladzijden met verschillende citaten: een paar in het Duits, verreweg de meeste in het Nederlands - soms vertaald in die twee talen - en één in het Engels. Dat laatste betreft passages uit Oscar Wildes toneelstuk *An Ideal Husband*. Voor het lezen van dit stuk had zij wel een Engels woordenboek nodig.²³ Uit welk werk zij iets overnam, heeft Anne er meestal bij geschreven. Gelukkig maar, want het zijn niet allemaal werken uit de wereldliteratuur, en het achterhalen van een exemplaar in Nederlandse bibliotheken bleek niet steeds eenvoudig.

Naast een aantal Duitse 'poëziealbum' –versjes nam Anne regels over uit Goethes lyriek en uit diens treurspel *Egmont*, uit Wagners opera *Siegfried* (door Anne opgeschreven vanwege de alliteratie), uit Duitse vertalingen van André Maurois' biografie van Lord Byron en van Shakespeares *Julius Cäsar*. De Nederlandse auteurs van belang zijn Multatuli, wiens *Vorstenschool* Anne Frank de moeite van het opnemen waard vond, en de middeleeuwer Jacob van Maerlant, van wie zij een aantal strofische gedichten aanhaalde in een modern Nederlandse

---

²¹ 'Respectievelijk in *Children's Literature Association Quarterly* 13 (1988), p. 137-141 en in *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and, the Netherlands 2000*, p. 177 -18g.

²² 'Anne Frank'. *Kinder- und Jugendliteratur im Exil 1933-1950. Eine Ausstellung der Sammlung Exil-Literatur der Deutschen Bücherei Leipzig*. 2., überarbeitete Auflage zur Ausstellung in der Deutschen Bibliothek. Frankfurt am Main 18. Juni 1999 - 14. August 1999. Leipzig: Die Deutsche Bibliothek, 1999, p. 108-122.

²³ *De Dagboeken van Anne Frank*, p. 724 – 30 juni 1944.

parafraze. Het is denkbaar dat de oudere zuster Margot deze Nederlandse klassieken in haar laatste schooljaar 1941/42 op het Joods Lyceum behandeld had gekregen.

Verder schreef Anne een Nederlandse vertaling over van een gedeelte uit *Utopia* van Thomas Morus, de Engelse humanist sir Thomas More. Dit zijn al met al geen geringe namen.

In haar dagboek schreef Anne dat zij van biografieën hield - 'droog of spannend'.²⁴ Dat blijkt ook duidelijk uit haar *Mooie-zinnenboek*: behalve uit de beschrijving van het leven van Byron wordt geciteerd uit *De jeugd van Florence Nightingale* en uit de geromantiseerde biografieën van Galilei, Rubens en Franz Liszt door de Hongaarse schrijver Zsolt Harsányi.

De negentiende eeuw is in Anne Franks *Mooie-zinnenboek* vertegenwoordigd door Justus van Mauriks schetsen en novellen *Van allerlei slag*. Tevens las Anne, naar eigen zeggen, soms 'romans & ontspanningslectuur'.²⁵ Het enorme epos *The Forsyte Saga* van Nobelprijswinnaar John Galsworthy was natuurlijk alleen al vanwege de omvang geschikt voor de lezers in het achterhuis. Blijkbaar heeft Anne ook nog een Nederlandse vertaling van *Kristin Lavransdatter* van de Noorse schrijfster Sigrid Undset - ook Nobelprijswinnaar - onder ogen gekregen, want daaruit schreef zij twee bladzijden over.

Uit Goethes treurspel *Egmont* citeerde zij onder meer de beroemde versregels uit het lied van Klärchen:

'Himmelhoch jauchzend,
Zum Tode betrübt'

Deze regels had zij twee maanden eerder in haar dagboek aangehaald om er haar wisselende stemmingen in het achterhuis mee weer te geven.²⁶

DE CITATEN

Uit wat zij gelezen had, citeerde zij onder meer passages over oorlog en vrede, over ellende, over geluk, over meetkunde - waar zij een grondige hekel aan had -, over plichtsbetrachting - uiteraard uit *Florence Nightingale* -, en over de relatie tussen moeder dochter. Dat de verhouding tussen Anne en haar moeder moeizaam was, is de laatste jaren uitentreuren herhaald.

---

²⁴ *De Dagboeken*, p. 693 – 16 mei 1944.

²⁵ *De Dagboeken*, p. 693 – 16 mei 1944.

²⁶ *De Dagboeken*, p. 473 – 24 december 1943.

Daarnaast gaan veel citaten over rechtvaardigheid - het betreft hier de echte klassieken: Maerlant, More, Multatuli. En over dood en afscheid. Dat laatste is misschien onverwacht en schokkend, want Anne Frank wordt nog allerwege gezien als symbool van hoop. Uit Simon Vestdijks vertaling van Eric Lowes trilogie *De geschiedenis van Robin Stuart*²⁷ nam zij over:

'Wanneer de dood plotseling kwam, was de slag soms niet te dragen.'

Aan Frida de Clercq Zubli, schrijfster van onder meer meisjesboeken, ontleende zij:

'Al 't leed dat we lijden om wat de Dood ons ontnemt heeft niets te maken met Liefde, maar komt voort uit eigenliefde.'

En op de volgende bladzijde van het *Mooie-zinnenboek* staat:

'De dood, die je nu nog niet in 't gezicht durft zien, ziet er heel anders uit, dan je nu denkt.'

Deze zwartgallige gedachten raakten Anne Frank in februari/maart 1944, de weken waarin zij worstelde met de ontluikende liefde voor haar medeonderduiker Peter. In diezelfde periode herinnerde zij 'Kitty' opnieuw aan het 'feit dat in Polen en Rusland, Millioenen en nog eens millioenen uitgemoord en vergast zijn'. Eind maart 1944 schreef Anne in haar dagboek dat Hongarije door de Duitsers was bezet: 'daar zijn nog 1 miljoen Joden, die zullen er nu ook wel aangaan!', voorspelde zij.²⁸ Over wat er in Polen gebeurde, was Anne reeds in 1942 op de hoogte. Vanaf juni 1942 besteedden de Engelse pers en de BBC aandacht aan de vergassing in Polen.²⁹ Enig tegenwicht wordt geboden door doorvoelde religieuze citaten. Nergens wordt het jodendom genoemd. Het duidelijkste voorbeeld van religio-siteit vormt het allereerste citaat. Het is uit een Nederlandse vertaling van *I begin again* van de Amerikaanse Alice Bretz. Zij schreef haar boek toen zij blind geworden was, maar die tragedie heeft

---

²⁷ Op het door Anne zelf met het oog op publicatie van haar dagboek samengestelde lijstje van naamsveranderingen wijzigde zij Anne [Frank] in Anne Robin, zie *De Dagboeken van Anne Frank*, p. 70-71. Het is denkbaar dat zij deze achternaam ontleende aan de voornaam van de protagonist Robin Stuart (Stewart) uit de genoemde trilogie.

²⁸ *De Dagboeken van Anne Frank*, p. 524 - 3 februari 1944, resp. p. 626 - 31 maart 1944.

²⁹ *De Dagboeken*, p. 317.

haar 'vriendschap' met God geenszins doen wankelen. Eerder het tegendeel. Bretz' boek moet Anne in achterhuis bekoord hebben, want zij schreef maar liefst vier bladzijden over. Vanzelfsprekend zijn er overeenkomsten tussen de blinde Alice Bretz en de opgesloten Anne Frank.

Een vergelijkbare handicap beschreef de Nederlandse schrijfster Frida de Clercq Zubli in haar twee delen *De blijde stilte / Het eeuwig lied*. Het betreft hier gedeeltelijk fictie. Bij de schrijfster openbaarde zich op haar veertiende doofheid.³⁰ Ook in haar boek *De blijde stilte* wordt een meisje doof. Haar moeder is schrijfster. Om haar isolement te doorbreken gaat ook de dochter schrijven. In *Het eeuwig lied* herinnert haar moeder haar:

'Weet je nog, wanneer je begon te schrijven? Ook immers toen je in die moeilijke tijd van je doofworden zo heel diep geestelijk had ingeademd. Toen moest je je uiten. [...] Trouwens elk waarachtig boek is de poging van een mens om klaarheid te krijgen in zijn eigen gedachten. In een waarachtig boek schrijft een schrijver zichzelf vrij.'

De - fictieve - dochter is daarop sprookjes gaan schrijven. Anne Frank schreef dit stuk over op 19 februari 1944 in haar *Mooie-zinnenboek*.

DOOF, BLIND OF ONDERGEDOKEN

Vanaf december 1942 schreef Anne Frank 'verhaaltjes'. Eerst waren dit schetsen van het Joods Lyceum of navertellingen van verhalen die haar vader haar had verteld.

Haar eerste 'helemaal verzonnen' verhaaltje³¹ dateert van tien maanden later. Dan blijft het stil. In februari 1944 komt de productie van dergelijke 'Bedenksels', zoals zij ze zelf noemde, goed op gang: in drie maanden heeft zij er ten minste elf geschreven. De start van deze eindsprint en het noteren van het citaat over de sprookjes van de dove schrijfster vallen vrijwel samen in één week: 11-19 februari 1944. Dat kan amper toeval zijn. De ondergedoken Anne Frank zal de situatie van het dove romanpersonage van de - eveneens dove - De Clercq Zubli hebben herkend, net zoals zij de situatie waarin de

---

³⁰ Conny Meijer: 'F.J. de Clercq Zubli'. *Lexicon jeugdliteratuur* oktober 1999; Toos Zuurveen: *Van zedenleer tot Bruintje Beer*. [Z.pl.], Roorda, 1996, p. 714.

³¹ Zie Anne Frank, *Verhaaltjes, en gebeurtenissen uit het Achterhuis 2001*, p. 8, met p. 86-87.

blinde Alice Bretz kwam te verkeren goed zal hebben begrepen.

Ongetwijfeld zijn er tussen Annes *Dagboeken* en *Verhaaltjes* en roman enerzijds en de citaten van anderen in haar *Mooie-zinnenboek* anderzijds meer dwarsverbindingen te vinden die het inzicht in het schrijverschap van Anne Frank zouden kunnen verdiepen. Door het *Mooie-zinnenboek* wordt het verband tussen wat Anne Frank las en de literatuur die zij schiep zichtbaar

Daarentegen zal het zoeken naar parallellen tussen het lot van Anne Frank en dat van de zeventien door haar aangehaalde auteurs vergeefse moeite blijken: Thomas More werd weliswaar terechtgesteld en Oscar Wilde stierf onder miserabele omstandigheden, maar Anne Frank werd louter en alleen vanwege haar joodse geboorte vermoord.

De bezorger van dit *Mooie-zinnenboek* heeft met name met bibliografische moeilijkheden te kampen gehad. Dat deze goeddeels overwonnen zijn, is te danken aan Karolien Stocking Korzen en Yt Stoker (Anne Frank Stichting), drs. Femke Jacobs (NIOD), en dr. Jos Biemans (Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Voor het achterhalen van de citaten van Goethe en van de Schlegel-vertaling van Shakespeare ben ik veel dank verschuldigd aan drs. Fred Reurs (Amsterdam) en Simone Schroth (Bonn). Het enthousiasme voor het boek van redacteur drs. Marieke van Oostrom van uitgeverij Bert Bakker werkte aanstekelijk. Bovenal wil ik Teresien da Silva van de Anne Frank Stichting bedanken omdat zij mij - jaren geleden - tot het uitgeven van deze editie heeft aangespoord.

Gerrold van der Stroom

Deze inleiding is geheel overgenomen uit 'Anne Frank Mooie-zinnenboek' van Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004.